

Шиманович Андрій Олександрович,

кандидат філософських наук,

докторант кафедри богослов'я та релігієзнавства

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

orcid.org/0000-0002-3046-4645

schimanovich@ukr.net

ОСЕРДЯ ПРОСВІТНИЦЬКОГО ПРОЄКТУ: СКЕПТИЧНИЙ РОЗУМ ЯК КРИТЕРІЙ ІСТИНИ

Першорядним мотивом для здійснення даної розвідки стало прагнення з'ясувати наявність тягlosti та ступінь ідейної спорідненості між ученням античних скептиків (Піррон, Секст Емпірик) та філософською програмою перших просвітителів (Рене Декарт). Насамперед у статті проаналізовано сукупність базових зрушень в царині епістемології та антропології, які відбулися протягом XVII ст., докорінно змінивши установлені моделі розуміння людиною себе та запропонувавши нове бачення когнітивного процесу осягнення оточуючого світу. У статті продемонстровано історичні витоки поняття «Просвітництво», яке зусиллями Дж. Г. Стірлінга та Е. Керда було остаточно зафіксоване у філософському слововжитку задля позначення періоду в історії людської думки з ~1650 по ~1800 роки. За допомогою конкретних історичних прикладів унаочнено, що саме в цей час міфологічну картину світу було істотно підважено, а процеси десакралізації й секуляризації європейського простору стали маркером невідворотності тих змін, що відбулися із корозією впевненості в непохитності багатовікових моделей мислення й життя. У XVII ст. християнська віра перетворилася на одну з багатьох можливих опцій, світоглядних концепцій, яку людина отримала змогу вільно обирати (або відкидати) на широкому ринку ідей та концептуальних систем. Утім, проєкт Просвітництва невдовзі й сам оприявнив свої тоталітарні зазіхання, що базувалися на інтенції беззастережно універсалізувати людське *ratio*. Також, окрім простеженої спорідненості між античним та просвітницьким скептицизмом, акцентовано й вагомні самотутні особливості кожного з досліджених учень. Якщо скептицизм Піррона з Еліди полягав у прагненні до відстороненості, абстрагованості та стриманості щодо можливості пізнання людиною сутності речей, то скептицизм просвітителів XVII ст. спонукав їх до активного раціонального пізнання реальності, до систематизації та концептуалізації людського досвіду.

Ключові слова: Античність, Просвітництво, Піррон, Секст, Декарт, антропологія, скептицизм, пірронізм.

Shymanovych Andrii,

PhD in Theology,

Postdoctoral Researcher at the Department

of Theology and Religious Studies

Dragomanov Ukrainian State University

orcid.org/0000-0002-3046-4645

schimanovich@ukr.net

THE CORE OF THE ENLIGHTENMENT PROJECT: THE SCEPTICAL MIND AS A CRITERION OF TRUTH

The primary motive for carrying out this research was the desire to find out the existence of durability and the degree of ideological affinity between the teaching of ancient sceptics (Pyrrho, Sextus Empiricus) and the first enlighteners' philosophical program (René Descartes). First of all, the article analyzes a set of basic shifts in the field of epistemology and anthropology that took place during the 17th century as a result of fundamental reconfiguration of the established models of human self-understanding and the emergence of a new vision of the cognitive process aimed at understanding the surrounding world. The research demonstrates the historical origins of the *Enlightenment* concept which, due to the efforts of J. H. Stirling and E. Caird, was finally fixed in the philosophical vocabulary to denote the period in the history of human thought from ~1650 to ~1800. By means of specific historical examples, it is illustrated in the article that it was at this time that the mythological picture of the world was undermined,

and the processes of desacralization and secularization of Europe became a marker of the inevitability of those changes that had taken place along with the corrosion of confidence in the steadfastness of centuries-old models of thinking and living. In the 17th century, the Christian faith turned into one of many possible options and worldview concepts that could be chosen freely in a wide market of ideas and conceptual systems. However, the Enlightenment project soon revealed its totalitarian encroachments that were based on the desire to unconditionally universalize human reason. Also, in addition to the established kinship between ancient and Enlightenment scepticism, significant distinctive features of each of the studied thought movements are emphasized in the article. If Pyrrho of Elis' scepticism consisted in striving for detachment, abstraction, and restraint regarding the possibility of human knowledge of the essence of things, then the 17th-century enlighteners' scepticism encouraged them to active rational cognition of reality, as well as to systematization and conceptualization of human experience.

Key words: Antiquity, Enlightenment, Pyrrho, Sextus, Descartes, anthropology, scepticism, Pyrrhonism.

Друга половина XVII ст. ознаменувалася фундаментальними зрушеннями у ментальності європейської людини. Дж. Израель наступним чином узагальнено зображує початок тих ідейних змін, що почалися після поширення теренами Європи революціонізуючої інтелектуальної програми Рене Декарта: «Після 1650 р. розпочалися загальні процеси раціоналізації та секуляризації, які швидко скинули багатівкову гегемонію богослов'я у світі науки, повільно, але впевнено, викорінюючи з інтелектуальної культури Європи магію та віру в надприродне, а також спонукали небагатьох відкрито кинути виклик усьому, що було успадковане з минулого, – не лише загальноприйнятим твердженням про людство, суспільство, політику і космос, але й істинності Біблії та християнській вірі, чи взагалі будь-якій вірі» (Israel, 2001, с. 4).

Серед основних причин, що сприяли посиленню уваги до античного скептицизму на зорі Просвітництва, італійський філософ Л. Флоріді виокремлює «епістемологічні зміни, викликані новими науковими відкриттями, як-от Коперниковими або Галілеєвими, новими географічними та астрономічними дослідженнями, кризою аристотеліансько-схоластичної парадигми в епістемології, зосередженістю на індивідуальному суб'єкті як елементі, від якого може залежати нова теорія пізнання, Реформацією, Контрреформацією, кінцем католицької монополії в питаннях релігійної віри та інтелектуальної освіти, а також відновленням древніх філософій із їх непримиренними суперечностями» (Floridi, 2010, с. 284). Певна річ, під час подібних тектонічних зсувів в історії людської думки не обійшлося без протистоянь, запеклих дискусій, рішучої протидії цим зрушенням з боку консервативно налаштованих традиціоналістів та інших не готових до змін верств

населення. Проте, всупереч будь-якій протидії, у згаданий період Європа зазнала небаченого доти переформатування свого духовно-інтелектуального ландшафту, ідейні переміни набули невідворотного характеру й уподібнилися прорваній греблі, що змусило представників тогочасних еліт осмислювати запропоновану раннім Просвітництвом програму як те, від чого вже не можна просто відмахнутися, зверхньо проігнорувати чи зневажливо висміяти.

Нові ідеї мали свою привабливість, свій ступінь переконливості, своїх впливових апологетів (кого сьогодні назвали б «лідерами суспільної думки» або «публічними інтелектуалами»), а тому на це стрімке розширення обговорюваної проблематики необхідно було бодай якось реагувати. І вся сукупність реакцій, рефлексій, полемічних прийомів, аргументаційних ходів, що пропонувалися з усіх сторін впродовж тривалого публічного обміну думок, неабияким чином збагатили тематичне поле філософських дискусій з кінця XVII ст. і впродовж наступних двохсот років аж до настання XX ст., буремного й контрверсійного, коли ідейне вирування та запеклі дискусії попередніх століть досягли своєї кульмінаційної точки.

Передусім доглибних змін зазнало традиційне розуміння людини, тлумачення її походження, онтологічної природи та найвищого призначення. Визнаючи варіативність напрямів всередині християнської та просвітницької антропологій, П. Гей коротко підсумовує фундаментальну різницю між двома трактуваннями сутності людини наступним чином: «Хай би що християни думали про людину – про її здатність чи нездатність до співучасті у спасінні, її ймовірну приреченість чи можливе спасіння – основним пунктом християнської антропології було те, що людина – син, залежний від Бога. Хай би що філософи думали про людину – від

природи порядну чи від народження владолюбну – основним пунктом антропології Просвітництва було те, що людина є повнолітньою й залежною лише від самої себе» (Gay, 1969, с. 174). Нове розуміння природи людини та її взаємин зі світом спонукало християнське богослов'я до інтенсифікації власних розвідок у царині антропології та віднайдення нового вокабуляру для розкриття засадничих антропологічних положень християнства.

М. А. Гіллеспі у своїй праці, де він пропонує огляд богословських витоків модерну через аналіз вчень декількох ключових постатей попередніх століть (Петрарки, Лютера, Декарта, Гоббса), висуває припущення (Gillespie, 2008, с. 354), що, принаймні, англійською мовою поняття «Просвітництво» (*Enlightenment*) як узагальнююче термінологічне рішення вперше було запропоноване шотландським філософом-ідеалістом Джеймсом Гатчісоном Стірлінгом у його праці «Таємниця Гегеля», де автор приписує ідейній програмі Просвітництва такі характерні особливості як деїзм, атеїзм та пантеїзм (Stirling, 1865, с. xxvii–xxviii). І лише у 1889 р. ще один шотландець Едвард Керд став тим, хто вперше почав посилатися саме на *добу* Просвітництва як чітко окреслений період в історії людської думки (Caird, 1889, с. 69). Своєю чергою, М. Гаєр вважає, що «Просвітництво» насамперед є «метеорологічною метафорою» (Гаєр, 2007, с. 177): на думку німецького дослідника, «до найзначніших ліній походження поняття належить бажання того, щоб після періоду темряви та примар стало нарешті світло, ясно та зрозуміло. Метафорика світла, що сягає античності й при цьому включає також *lumen supranaturale*, стає все більше секуляризованою. Як небо прояснюється від хмар, так мусить бути освітлений розсудок, причому віра, одкровення або надприродні осяяння не повинні більше відігравати жодної ролі» (Гаєр, 2007, с. 177). Нагадаємо, що другий том Європейського словника філософій, виданий у 2021 р., містить детальне тлумачення поняття «Просвітництво», огляд його етимології та компаративний аналіз вжитку даного терміну в різних європейських мовах, передусім у Декарта, Віланда, Мендельсона, Ліхтенберга та Новаліса (Європейський словник філософій, 2021, с. 304-309).

Т. Мунк вважає невід'ємною складовою інтелектуального дискурсу Просвітництва те,

що дослідник влучно ідентифікує як «ерозію впевненості» (Munck, 2000, с. 133) і у дебатах щодо адекватності усталених церковних доктрин, і в інших царинах людської культури. Це пошкодження переконаності у непохитних багатовікових моделях мислення й життя в результаті призвело до того, що світ «спорожнів на таємниці», оскільки «псевдонаука поступилася науці, віра у чудодійне втручання божественних сил була роз'їдена кислотою скептицизму й подолана науковою космологією» (Gay, 1969, с. 27). Десакралізація торкнулася усіх сфер людського буття. Королі та королеви поступово втратили свій статус осіб із небесним мандатом на правління та надприродними властивостями і почали сприйматися у якості звичайних людей, хоча й з надзвичайними повноваженнями. Наприклад, у допросвітницьку добу, починаючи з XI ст., у Європі було досить розповсюдженим повір'я, згідно з яким королівські особи, містичним чином наділені надприродними властивостями, мали чудодійну силу й здатність лише за допомогою свого дотику лікувати золотуху. З. Фройд у якості ілюстрації ступеню розповсюдженості цього марновірства наводить легенду, згідно з якою у 1633 р. Карл I нібито воднораз вилікував сотню хворих. Стосовно ж його сина, Карла II, Фройд додає наступну інформацію: «За час свого правління цей король доторкнувся до ста тисяч хворих на золотуху. У таких випадках вплив жадаючих зцілення зазвичай був настільки великим, що одного разу шість або сім із них замість зцілення знайшли смерть, будучи розчавлені у натовпі» (Фрейд, 2016, с. 207). Тож П. Гей з цього приводу зауважує, що, починаючи з часів Ньютона і Локка, скептичне ставлення до цієї практики дійшло до свого тріумфу і забобон щодо «магічного дотику короля» поступово пішов у небуття разом із астрологією та алхімією, ставши остаточно забороненим у 1714 р. тогочасними правителями Англії (Gay, 1969, с. 28-29).

Біблія, після безальтернативного панування та перебування у статусі непохитного авторитету впродовж патристичної доби, Середньовіччя, Ренесансу та Реформації, теж опинилася «під мікроскопом просвітницького скептицизму» (Kennedy, 2011, с. 212), поступово перетворившись лише на один з-поміж багатьох інших літературних артефактів та свідчень про історію древніх цивілізацій. Впродовж

доби Просвітництва у свідомості європейців укорінилося глибинне усвідомлення того, що й християнство загалом – лише одна з низки інших світових релігій, а віра – не обов’язкова опціональна можливість, що її людина має змогу вільно обирати чи відкидати у якості світоглядної домінанти. На початку своєї праці «Секулярна доба» Ч. Тейлор звертає увагу на цю доглибну зміну в свідомості європейської людини і ставить за мету всієї книги відстежити механізми цього зрушення: «Мій намір можна було б стисло висловити так: зміна, яку я хочу визначити й відстежити, веде нас від суспільства, де було практично неможливо не вірити в Бога, до такого, де віра, навіть для найстійкішого вірного, є лише однією людською можливістю з-поміж інших» (Тейлор, 2018, с. 17). Відповідно, протягом доби Просвітництва люди відчували, що вони не зобов’язані бути непохитними у своєму переконанні щодо безумовної переваги християнства як універсальної істини, що пропонує виняткову і єдино правильну візію реальності. Попри будь-які застереження й заперечення, безумовним фактом є те, що епохальна зміна парадигми, інспірована просвітницькими інтуїціями, являє собою «сейсмічний зсув в історії християнства, оскільки вона ефективно позначає кінець можливості підтримання “християнського світу” як тоталізуючого концепту, що охоплює та уніфікує усі аспекти осяжного суспільства» (Вунне, 1996, с. 16). Втім, заради справедливості слід зауважити, що й сам Просвітницький проект не уникнув спокуси демонтувати новопосталу мисленеву плюральність, піддавшись звабливій ідеї універсалізації, але універсалізації розуму, що, на думку В. Кебуладзе, стало головною помилкою епохи Просвітництва (Кебуладзе, 2017, с. 91).

Варто також зазначити, що на думку Ф. Кеннеді, саме по собі Просвітництво не було абсолютно безпрецедентним і революційним новаторством, а радше новою формою недовірливого запитування, поверненням до античної традиції скептицизму, започаткованої Пірроном з Еліди (~360–270 до Р. Х.). Будучи учнем Анаксарха і послідовником демокритівської школи, Піррон розвинув вчення Демокріта Абдерського (~460–370 до Р. Х.) про суб’єктивність чуттєвої перцепції, дійшовши до агностицизму, адогматизму та того, що Ф. Кеннеді називає

«бентежно-спустошливою формою запитування для будь-кого, хто впевнений, що абсолютна істина абсолютно пізнавана» (Kennedy, 2011, с. 210). З-поміж решти античних філософів Піррон став відомим завдяки його схильності зберігати максимальну абстрагованість, відстороненість від світу, а також строгу стриманість у будь-яких однозначних твердженнях про цьогосвітні речі й явища. С. Пролеев наступним чином описує цей філософський напрямок доби античності: «Назва скептицизму походить від грецького слова, що означає “вдивляння”, “дослідження”. Вдивляючись у речі, обличчя, скептик відкриває відсутність чогось безумовного й достовірного.... Для скептиків усі філософські учення однакові й неповноцінні через їхнє прагнення щось стверджувати та видавати за істину. Піррон їх об’єднав спільною назвою “догматики” (від грец. “догма” – вчення, встановлення), протиставивши їм позицію скептицизму, що відмовляється від тверджень» (Пролеев, 2022, с. 403, 405). Як пояснює К. Перін, «скептик не є негативним догматиком, котрий вірить, що істину неможливо пізнати.... Скептик утримується від висловлення думки про те, чи можна пізнати або відкрити істину, а також про те, чи може дослідження, яке розуміється як пошук істини, бути успішним. Але той факт, що скептик утримується від судження з цього приводу, не заважає йому здійснювати допитливий пошук істини, бути успішним. Але той факт, що скептик утримується від судження з цього приводу, не заважає йому здійснювати допитливий пошук істини» (Perin, 2010, с. 19). Додамо, що якщо скептичне вчення самого Піррона мало вигляд первинних начерків та інтуїцій, то згодом, через декілька століть, Секст Емпірик (~160–210) концептуалізував цю низку ідей та перетворив їх на цілісну, злагоджену систему.

Стосовно взаємодії Р. Декарта – основного натхненника Просвітницького проекту – зі школою античного скептицизму слід зауважити наступне. Беручи до уваги скромну ремарку французького філософа про те, що він «бачив декілька книг на цю тему» (Descartes, 2006, с. 76), є підстави вважати, що Декарт, після розчарування у схоластичних трактатах, ретельно й не без захоплення ознайомився із першорядними текстами Цицерона та Секста Емпірика (Descartes, 2006, с. 76). Утім, у своєму скептицизмі Картезій просунувся набагато далі, аніж його попередники. М. Вільямс вдало уявляє доглибну відмінність між ученнями, що їх містять перша з «Медитацій» Декарта

та «Пірронічні підвалини» Секста Емпірика: «В той час як Секст і Декарт обидва ставлять під сумнів нашу здатність пізнавати справжню природу речей, Декарт виходить за рамки цього “есенційного” скептицизму, щоб поставити “екзистенційну” проблему: як ми знаємо, що зовнішній світ взагалі існує?» (Williams, 2010, с. 288). До того ж для Секста скептицизм є не способом теоретично-абстрагованого філософування, а формою життєвого праксису в світі (існування якого не ставиться під сумнів). Натомість скептицизм Декарта – сукупність методологічних засобів, релевантних у контексті розвідок в царині строго теоретичної «першої філософії».

Повертаючись до тези Ф. Кеннеді про схожість чи-то навіть сутнісний зв'язок між первинними ідеями античного скептицизму Піррона та глибинним раціональним запитуванням доби Просвітництва, варто зауважити, що окреслені характеристики античного скептицизму мають певну подібність до тих теоретичних засновків, на яких утвердилася епоха Просвітництва: «Знання Піррона і його стиль ставити під питання усі ствердні заяви стали більш поширеними у Європі протягом XVII та XVIII століть» (Kennedy, 2011, с. 210). Проте, незважаючи на певну схожість між двома епохами в історії людської думки, водночас слід наголосити й на вагомій відмінності між ними. Так, античним скептикам було властиве те, що Пролеев визначає як «радикальну незалученість» (Пролеев, 2022, с. 405) скептика ані в людські справи, ані в будь-які раціональні розумування та з'ясування внутрішньої сутності речей. Для Піррона філософування є процесом утвердження у стані досконалої самототожності, поєднаному із цілковитою відчуженістю та безпристрасною свободою. Дослідники виокремлюють три базові поняття, що описують ставлення Піррона до подій та явищ емпіричного світу – байдужість (*adiaphoria*), безпристрасність (*apatheia*) і спокій (*ataraxia*) (Svavarsson, 2010, с. 36). Натомість скептичне ставлення просвітителів XVII–XVIII століть до будь-яких усталених догм та фіксованих

патернів мислення спонукало їх не до абстрагування й інтелектуального ескапізму, а до інтенсивного раціонального осмислення світу, систематизації людської історії та досвіду (слід згадати виникнення такого явища як енциклопедія), а також до спроб понятійного схоплення всієї поліфонії людського життя. Тож П. Гей зауважує, що не всі просвітителі були згодні повністю ототожнити себе із античним пірронізмом. На його думку, Девід Г'юм завжди наполягав на тому, що він є поміркованим скептиком, на відміну від учнів філософа з Еліди (Gay, 1969, с. 307). Щоправда, не всі науковці були б згодні прийняти цю тезу П. Гея за аксіому. Сучасний дослідник Г'юмової спадщини П. Фосл запропонував нове прочитання скептицизму шотландського філософа, ідентифікувавши мислителя як «направду радикального й послідовного скептика» (Fosl, 2020, с. 332). Тож наукові дискусії з даного приводу тривають і донині. Цікаво й те, що історія знає крайніх скептиків навіть з-поміж тогочасних представників Церкви, як-от вчений-єзуїт Жан Ардуен (1646–1729), пірронізм котрого набув параноїдальних ознак і спонукав його висловлювати припущення стосовно того, що усі без винятку соборні рішення Церкви, що передували Трентському соборові (1545–1563), та майже усі твори класичної доби начебто були зумисно сфальшовані середньовічними ченцями під час переписування у монастирських скрипторіях (Gay, 1969, с. 373).

Насамкінець слід зауважити, що подібність теоретичних засновків, ідейна суголосність між античним скептицизмом та раціоцентричним запитуванням просвітників є загальним місцем наукового консенсусу й навряд чи може бути всерйоз дебатована та поставлена під сумнів. Щоправда, як з'ясовано, думки дослідників щодо ступеня залежності базових засад і методології Просвітницького проекту від античного скептицизму значною мірою різняться. Наразі імовірним видається те, що розглянута у статті тема має чималий евристичний потенціал та може слугувати важливим об'єктом для подальших компаративних історико-філософських досліджень.

Список використаних джерел:

1. Гаєр М. (2007). *Світ Канта: Біографія*. К.: Юніверс. 336 с.
2. *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Том другий. Вид. 2-е.* (2021). К.: Дух і літера. 488 с.

3. Кебуладзе В. (2017). *Чарунки доли: есеї*. Львів: Видавництво Старого Лева. 160 с.
4. Пролеев С. (2022). *История античной философии*. Изд. 2-е. К.: Дух і літера. 512 с.
5. Тейлор Ч. (2018). *Секулярна доба. Книга перша*. К.: Дух і літера. 664 с.
6. Фрейд З. (2016). *Хрестоматія: в 3 т. Том 2: Вопросы общества и происхождение религии*. М.: Когито-Центр. 446 с.
7. Бурне J. (1996). *Glory, Jest, and Riddle: Religious Thought in the Enlightenment*. London: SCM Press. xiii + 253 p.
8. Caird E. (1889). *The Critical Philosophy of Immanuel Kant, Volume 1*. New York: Macmillan. xxiv + 654 p.
9. Descartes R. (2006). *Meditations, Objections, and Replies*. Indianapolis/Cambridge: Hackett. xxii + 184 p.
10. Floridi L. (2010). The rediscovery and posthumous influence of scepticism. In R. Bett (Ed.), *The Cambridge Companion to Ancient Scepticism* (pp. 267–287). Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CCOL9780521874762.015>
11. Fosl P. S. (2020). *Hume's Scepticism: Pyrrhonian and Academic*. Edinburgh: Edinburgh University Press. xiii + 378 p. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781474451147>
12. Gay P. (1969). *The Enlightenment: An Interpretation. Volume 2, The Science of Freedom*. New York: Alfred A. Knopf. xxii + 705 + xviii p.
13. Gillespie M. A. (2008). *The Theological Origins of Modernity*. Chicago and London: University of Chicago Press. xiii + 386 p.
14. Israel J. I. (2001). *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity, 1650-1750*. Oxford: Oxford University Press. xx + 810 p. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198206088.001.0001>
15. Kennedy P. (2011). *Christianity: An Introduction*. London and New York: I. B. Tauris. xlvii + 310 p.
16. Munck T. (2000). *The Enlightenment: A Comparative Social History, 1721-1794*. London: Arnold. xii + 249 p. DOI: <https://doi.org/10.5040/9781474210386>
17. Perin C. (2010). *The Demands of Reason: An Essay on Pyrrhonian Scepticism*. Oxford: Oxford University Press. 130 p. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199557905.001.0001>
18. Stirling J. H. (1865). *The Secret of Hegel: Being the Hegelian System in Origin, Principle, Form, and Matter, Volume 1*. London: Longmans. lxxiv + 465 p.
19. Svavarsson S. H. (2010). Pyrrho and early Pyrrhonism. In R. Bett (Ed.), *The Cambridge Companion to Ancient Scepticism* (pp. 36-57). Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CCOL9780521874762.003>
20. Williams M. (2010). Descartes' transformation of the sceptical tradition. In R. Bett (Ed.), *The Cambridge Companion to Ancient Scepticism* (pp. 288–313). Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CCOL9780521874762.016>

References:

1. Gaier, M. (2007). *Svit Kanta: Biohrafia [Kant's World: A Biography]*. K.: Yunivers. 336 s. [In Ukrainian].
2. *Yevropeiskyi slovnyk filosofii: Leksykon neperekladnostei. Tom druhyi. Vyd. 2-e [European Dictionary of Philosophies: Lexicon of Untranslatable Concepts. Volume 2. 2nd ed.]* (2021). K.: Dukh i litera. 488 s. [In Ukrainian].
3. *Kebuladze, V. (2017). Charunky doli: esei [The Shells of Fate: Essays]*. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva. 160 s. [In Ukrainian].
4. *Proleev, S. (2022). Istoriya antichnoy filosofii. Izd. 2-e [History of Ancient Philosophy. 2nd ed.]*. K.: Dukh i litera. 512 s. [In Russian].
5. *Teilor, Ch. (2018). Sekuliarna doba. Knyha persa [A Secular Age. Volume 1]*. K.: Dukh i litera. 664 s. [In Ukrainian].
6. *Freyd, Z. (2016). Hrestomatiya: v 3 t. Tom 2: Voprosyi obschestva i proishozhdenie religii [A Reader: in 3 Volumes. Vol. 2: Issues of Society and the Origin of Religion]*. M.: Kogito-Tsentr. 446 s. [In Russian].
7. *Byrne, J. (1996). Glory, Jest, and Riddle: Religious Thought in the Enlightenment*. London: SCM Press. xiii + 253 p.
8. *Caird, E. (1889). The Critical Philosophy of Immanuel Kant, Volume 1*. New York: Macmillan. xxiv + 654 p.
9. *Descartes, R. (2006). Meditations, Objections, and Replies*. Indianapolis/Cambridge: Hackett. xxii + 184 p.
10. *Floridi, L. (2010). The rediscovery and posthumous influence of scepticism*. In R. Bett (Ed.), *The Cambridge Companion to Ancient Scepticism* (pp. 267-287). Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CCOL9780521874762.015>
11. *Fosl, P. S. (2020). Hume's Scepticism: Pyrrhonian and Academic*. Edinburgh: Edinburgh University Press. xiii + 378 p. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781474451147>
12. *Gay, P. (1969). The Enlightenment: An Interpretation. Volume 2, The Science of Freedom*. New York: Alfred A. Knopf. xxii + 705 + xviii p.

-
13. Gillespie, M. A. (2008). *The Theological Origins of Modernity*. Chicago and London: University of Chicago Press. xiii + 386 p.
  14. Israel, J. I. (2001). *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity, 1650-1750*. Oxford: Oxford University Press. xx + 810 p. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198206088.001.0001>
  15. Kennedy, P. (2011). *Christianity: An Introduction*. London and New York: I. B. Tauris. xlvii + 310 p.
  16. Munck, T. (2000). *The Enlightenment: A Comparative Social History, 1721–1794*. London: Arnold. xii + 249 p. DOI: <https://doi.org/10.5040/9781474210386>
  17. Perin, C. (2010). *The Demands of Reason: An Essay on Pyrrhonian Scepticism*. Oxford: Oxford University Press. 130 p. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199557905.001.0001>
  18. Stirling, J. H. (1865). *The Secret of Hegel: Being the Hegelian System in Origin, Principle, Form, and Matter; Volume I*. London: Longmans. lxxiv + 465 p.
  19. Svavarsson, S. H. (2010). Pyrrho and early Pyrrhonism. In R. Bett (Ed.), *The Cambridge Companion to Ancient Scepticism* (pp. 36–57). Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CCOL9780521874762.003>
  20. Williams, M. (2010). Descartes' transformation of the sceptical tradition. In R. Bett (Ed.), *The Cambridge Companion to Ancient Scepticism* (pp. 288–313). Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CCOL9780521874762.016>